

PROBLEM ISTORIJE JUŽNOSLOVENSKOG
AKCENTA

Istorijska akcentuacija srpskohrvatskog jezika ne može se precizno odrediti. Prema svedočanstvima najstarijih istorijskih izvora približno se uzima za početak istorijske epohe Južnih Slovena – IX vek. Velike invazije Slovena, počev od V veka, raspadanje rimske imperije i rušenje antičke civilizacije doveli su do toga da su se Sloveni učvrstili na Balkanskom poluostrvu već tokom VI veka. Malobrojni primeri slovenskih reči, zabeleženih u spomenicima iz predhistorijskog slovenskog doba (kod vizantijskih i zapadnih pisaca) uz svedočanstva onomastike i toponomastike svedoče da je postojala već dugotrajna evolucija jezika u slovenskim dijalektima, u kojima je prema IX stoleću diferencijacija već uveliko zahvatila maha. Identifikovati etape te evolucije potpuno nije moguće jer se glasovni sistem i gramatička struktura jezika postepeno razvijaju i samo sa vremena na vreme jezik izbacuje na svoju površinu rezultate svog dugog istorijskog procesa, na osnovu kojih je moguće donositi zaključke o čitavom kompleksu promena koji je zahvatio jezičnu strukturu u jednom određenom vremenskom periodu. S obzirom da doistorijska akcentologija, a dobrim delom i istorijska, operiše sa hipotezama, te se osnovni momenti u istoriji razvitka akcentata ne mogu preciznije datirati, – to ćemo ovaj kratak istorijat razvitka i sudbine srpskohrvatskog akcentatskog sistema hronološki pratiti počinjući od praslovenskog stanja s pregledom osnovnih akcentoloških zakona.

Problem evolucije praslovenskog akcenta jedno je od najkomplikovanijih pitanja slovenske fonetike, i još uvek veoma tamno poglavlje slovenske lingvistike uopšte. Za pojedine faze razvitka slovenske akcentacije mnogi su naučnici u razna vremena iznosili najrazilčitije hipoteze, vrlo često kontradiktorna teoretska tumačenja, sa željom da utvrde neku zakonitost te evolucije. Kao nepobitno sigurne, neosporne u čitavom teoretskom zdanju istorijske akcentologije, stoje do danas neoborive činjenice: 1) Refleksi stare akutske intonacije: srp. hrv. *bāba*

(lit. *bóba*), srp. hrv. *bīti* (lit. *būti*); 2) refleksi stare cirkumfleksne intonacije: srp. hrv. *drūg* (lit. *draūgas*), srp. hrv. *krūt* (lit. *kraūtas*). Nju odražavaju i istočnoslovenske punoglasne grupe: *oro, olo, ere*: rus. *górod, vóron, hólod* i sl., a za stari akut: *oró, oló, eré*: rus. *beréza, voróna*. Razlika između nekadašnje cirkumfleksne i stare akutske intonacije sačuvana je u srpskohrvatskim refleksima diftonških grupa **ort*, **olt* na početku reči. U jednim slučajevima javlja se akcenat [˘] (posledica skraćivanja starog akuta): srp. hrv. *rālo, rāme, lākom, lābūd* i sl., a u drugim slučajevima ^ˆ: srp. hrv. *rāst, rāvan, lākat, lāni*, što bi predstavljalo refleksi stare cirkumfleksne intonacije. Postojanje starih kvantitativnih vokalskih opozicija kod ovih početnih diftonaga svedoči odnos njihovih refleksa u ruskom jeziku i zapadnoslavenskoj grupi jezika (izuzev srednjoslovačkog), koji čuvaju razliku između dužine i kratkoće prve komponente diftonga. Refleks RA umesto stare akutske dužine pod akcentom (češ. *rādlo*, polj. *radło*, rus. *rālo*; češ. *lakomý*, polj. *lakomy*, rus. *lákomyi*) prema RO, nekadašnjoj kratkoj neakcentovanoj intonaciji koja se pomešala sa cirkumfleksnom (češ. polj. *rost*, rus. *rost*, ukr. *rist*; češ. *rovny*, polj. *równy*, rus. *róven*; češ. *loket*, polj. *łokieć*, rus. *lókotb*).¹ 3) Tragovi novoakutske intonacije: čakav. *krāl̩j, pišes̩* (novostočakav. *krāl̩j, pišes̩*), kajkav. *zēlje, sēla, dōbri*.² Ova praslovenska intonacija posvedočena je i kod punoglasnih grupa istočnoslovenskih jezika: rus. *korólb*; u genitivu plurala: *golóv, volós*; srećemo je i u komparativu rus *dórog: doróže* i sl. Takođe u čakav. kod prideva određenog vida *mlādi, běli* javlja se novi akut. Navedene činjenice su opštepriznate i ne zahtevaju nikakvu argumentaciju.

Za praslovenski akcenat pretpostavlja se da je bio više muzičke prirode, tzv. hromatski akcenat ili ton (posljednji termin naročito Meillet upotrebljava), što će reći da je bio normalne jačine koja nije uticala na kvantitet i kvalitet vokala, stoga oni i čine dve fonološke osobine čitavog prozodijskog sistema. Kao što definiše Kurylowicz, postojao je dvojni odnos: dužina – kratkoća i tonski povišeni akutski fonološki slogovi – nizlazni fonološki neutralni slogovi. Zapravo jedna reč je mogla da sadrži samo jedan »fonološki povišen« (prema terminologiji Jakobsona – »fonologičeskij = slovorazličitel'nyj) akutski slog. »Fonologičeskim povyšeniem mog butb nadeljēn ljuboj dolgij slog, a iz

¹ Ovi dupli refleksi početnih diftonških grupa služe kao dokazni materijal da je fonološki sistem praslovenske intonacije, nasleđen iz indoevropskog, bio zasnovan, kako je to u najnovije vreme rezimirao R. Jakobson, na kvantitativnim odnosima dugog vokala prema kratkome, kao osnovne oblike praslovenske četiri forme, bazirane na dvema opozicijama, na ime, široki (kompaktni) vokali prema uskim (d'fuznim), i zadaji (niskog tembra) prema prednjim (visokog tembra) vokalima; O, E, Ъ, Б (kratki): A, Ё, Y, I. (Р. Якобсон, Опыт фонологического подхода к историческим вопросам славянской акцентологии, СоФия, 1963, стр. 2-3.)

² St. Ivšić, Ljetop. s 48, str. 72.

³ Л. А. Булаховский, Отражения так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточнославянских. Исследования по тексикологии и грамматике русского языка, Москва, 1961, стр. 3-13.

kratkih, согласно выводам Kuryłowicza, toljko konečnyj slog.«⁴ Predstavnici klasične akcentologije smatraju da je ton kao muzička osobina glasa bio prisutan svakom vokalskom segmentu bez obzira na akcenat.⁵ Za posljednju studiju praslovenskog jezika kod Vaillanta nalazimo ovu značajnu konstataciju: »Le traitement des intonations en slave montre qu'à la fin du slave commun elles n'étaient plus distinctes que sous l'accent...«⁶ Kuryłowicz iznosi pretpostavku da su se nekada isto kao i danas u slovenskim jezicima intonacijske razlike ispoljavale samo na akcentovanim slogovima. U početku to povišavanje glasa vršilo je ulogu dopunske oznake, a zatim je dobivalo samostalnost, te su od dopunskih elemenata pojedinih fonema postali samostalna sredstva za smisaono razlikovanje reči.⁷ Dakle, praslovensko povišavanje tona vršilo je fonološku funkciju akcenta reči. To znači da je reč samo o takozvanom »slobodnom« akcentu, čiji položaj unutar reči nije uslovljen spoljnim faktorima, već se fonetski realizuje samo na jednom mestu u reči, pri čemu ne pada uvek obavezno na jednu istu prozodemu. U tom smislu i Meillet karakteriše praslovenski akcenat: »Prema tome slovenski je akcenat u celini sačuvao karakter visine indoevropskog tona, a takođe i njegovu pokretnost, tj. sposobnost da zauzima bilo koje mesto u reči.«⁸ Znači da je praslovenski imao u smislu celokupnog leksičkog fonda slobodan akcenat, tj. u raznim rečima akcenat je mogao stajati na različitim slogovima, a u okviru svake pojedine reči prema superstrukturi njenih slogova on je prema utvrđenim zakonima (Fortunatov – De Saussure i Šahmatov – Leskien) menjao svoje mesto ili ostajao na istom slogu (tj. kad je osnova sadržavala bar jedan akut). Prvobitni uzorci akcenatskih promena u indoevropskom nisu poznati, a u balto-slovenskoj eposi ovo pomeranje akcenta bilo je de-

⁴ J. Kuryłowicz. L'accentuation des langues indo-européennes, Kraków, 1958², str. 166; P. Якобсон, Опыт фонологического подхода, стр. 7.

⁵ Ostavljajući po strani indoevropsku problematiku intonacija, istaknućemo samo Meilletovo mišljenje: »Zakon prenošenja akcenata, koji je otkrio De Saussure pokazuje da se u slovenskom kao i u litavskom intonacija javlja na vokalskom segmentu nezavisno od akcenta, akcenat je samo čini očevidnom.« (A. Meillet, Le slave commun, Paris, 1934, str. 161.) Uopšte klasična akcentološka teorija smatra da su odnosi indoevropskih intonacija u balto-slovenskoj eposi bili karakteristični samo za unutrašnje slogove reči, a da su se u krajnjim slogovima razlikovali slogovni elementi visinom tona, što bi imalo potvrdu u paralelnim primerima grčkog jezika i staroindijskog. Nasuprot tome Kuryłowicz poriče vezu između slovensko-baltičke i grčke intonacije i smatra da intonacione razlike različitih slogova u indoevropskom nisu postojale, nego su se razvile nezavisno u svakom pojedinom jeziku, m'sl: da su prvobitne razlike intonacija bile vezane kvantitativnim odnosima i u krajnjim slogovima, i da se prema tome muzička tonska razlika javljala u celini kao jedna od oznaka slogovnih fonema. (J. Kuryłowicz, Sur l'indépendance historique des intonations baltiques et grecques, BSJ XXXV, 1934, i L'accentuation des langues indo-européennes, str. 163-169.)

⁶ A. Vaillant. La grammaire comparée des langues slaves. Paris, 1950. str. 277.

⁷ Упор. П. С. Кузнецов, „О качестве ударения как признаке отдельных слоговых фонем“, u Сборник статей по языкознанию, Москва, 1961, str. 155-160.

⁸ A. Meillet, Le slave commun, str. 159-160.

lom fonetskog porekla u svojoj osnovici, a delom su te nove promene akcenata nastale kao morfološka potreba, bilo da su akcenatski tipovi različiti unutar istih morfoloških kategorija, bilo da su postali još složeniji sa širenjem ili eliminisanjem akcenatskih alternacija i uspostavljanjem tzv. nepokretne i pokretne paradigme. Dok se s jedne strane Fortunatov – De Saussureovim zakonom utvrđuje prenošenje akcenta sa prethodnog sloga na sledeći sa akutskom intonacijom, dotle s druge strane ne postoje pouzdane činjenice, kako je to zapazio Meillet, o suprotnom prenošenju nazad na početni akutski slog sa kratkog ili cirkumfleksno intoniranog sloga, zapravo početni akutski slog čuva akcent kada ga poseduje.⁹

Fortunatov – De Saussureov zakon izazvao je mnogo oprečnih mišljenja i podigao žučnu polemiku. U pogledu hronologije delovanja ovog zakona većina ispitivača prihvata to kao balto-slovensku pojavu: Šahmatov (iako se jasno ne izjašnjava), Kuljbakin, Ivšić, Belić, Rozwadowski, Lehr-Spławiński, Poržezinski, Torbiörnsson, Pedersen, u novije vreme Bulahovski i Vaillant. L. Sadnik prihvata tradicionalnu teoriju o balto-slovenskom poreklu ovog akcenatskog prenošenja, iako promatra njegovo delovanje samo kao tendenciju, kao fakultativno ostvarenje.¹⁰ V. A. Dybo i V. M. Illič-Svityč priznaju zakon Fortunatova – De Saussurea samo u odnosu na baltijske jezike, dok sledeći Kuryłowicz i Stanga smatraju da je taj zakon nedokaziv za praslavenski.¹¹ Druga grupa naučnika sumnja u balto-slovensku hronologiju ovog zakona. Tako u skladu sa svojom opštom koncepcijom o dva različita dijalekta indoevropskog jezika, koja su se odvojeno razvijala, dok su izvesne podudarnosti među njima mogle nastati u neposrednom dodiru ova dva susedna jezička područja u jednom periodu njihovog paralelnog razvitka, Meillet ne samo što odbacuje pretpostavku o njegovoj balto-slovenskoj hronologiji, nego šta više sumnja i u praslavensko poreklo De Saussureova zakona i iznosi mišljenje o njegovoj pojavi nezavisno u svakom pojedinom slovenskom jeziku.¹² Van Wijk takođe izražava skepticizam u pogledu primene De Saussureova zakona na balto-slovenskom terenu,¹³ pa čak iznosi misao o čisto litavskom njegovom karakteru.¹⁴

Prema tome osnovni uzrok koji je izazvao ovo prenošenje akcenta je nepoznat. Fonetski uslovi koji se pretpostavljaju da su omogućavali njegovo ostvarivanje, kao i intonacione razlike za koje se misli da su morale postojati, a koje se nisu sačuvale u savremenim jezicima izvan akcenta, hipotetične su. Posle mnogih neuspelih teza (posebno Peder-

⁹ A. Meillet, MSL XIX, p. 70 (Sur l'accentuation des noms indoeuropéennes)

¹⁰ L. Sadnik, Slavische Akzentuation, Wiesbaden, 1959. S. 24–26.

¹¹ В. А. Дыбо, ВЯ, 1956, Но 6, стр. 57; В. М. Иллич-Свитыч, Именная акцентуация в балтийском и славянском, Москва, 1963, стр. 95.

¹² A. Meillet, MSL XIX, 1900, p. 351 i Le slave commun, 168.

¹³ N. Van Wijk, Ar. f. Sl. Ph. XXXVI, 321–377.

¹⁴ Isti, Die balt. und slav. Akzent und Intonationssysteme, Amsterdam, 1923, S. 5, 36 i dalje.

sena i Hirta) i proizvoljnih hipoteza niza naučnika, najsmjelije je postavljeno ovo pitanje balto-slovenske akcentuacije u poslednjim monografijama iz slovenske akcentologije E. Kuryłowicza i Chr. Stanga. Kuryłowicz smatra da je taj zakon vladao i delovao samo u litavskom (u mladem periodu njegovog samostalnog razvitka), a poriče njegovo delovanje u slovenskom (u kome stare doistorijske transformacije akcentata tumači slabljenjem redukovanih vokala).¹⁵ Stang negira mogućnost njegovog postojanja i delovanja u slovenskim jezicima i stavlja taj svoj zaključak kao prvu tačku od sedam tačaka, u kojima je on ukratko formulisao zaključke svojih istraživanja: izvodi to na osnovu teze da su se u praslovenskom krajnji vokali fonetski skraćivali i gubili svoje nekadašnje intonacione razlike.¹⁶

Neosporno je da se u praslovenskom u jednom periodu (verovatno u kasnijem periodu) njegova razvitka javila opšta tendencija ka skraćivanju vokala i opšte pravilo skraćivanja vokala na kraju reči. Tu činjenicu potvrđuje savremeno stanje u slovenskim jezicima: opšte skraćivanje dugih na kraju reči u otvorenom slogu, npr. stl. p̣āka (ṛōka), čakav. r̄ūkā (akut. intonacija), genit. sg. dvora, čakav. dvōrā (circum. intonacija), zatim skraćivanje nekih dugih vokala u višesložnim rečima bilo ispred akcenta (*tētivā, rus. tētivā, srp. hrv. tētiva) bilo pod akcentom (srp. hrv. vrēme, genit. pl. vrēmena; sin, nom. pl. sinovi), pred dugim akcentovanim slogom (*mālina, s dugim ī, rus. mālina, srp. hrv. mālina), pod akutom u sredini reči (kopýto, s dugim ý, rus. kopýto) i drugim manje jasnim slučajevima.¹⁷ Najbolje to ilustruje skraćivanje svih dugih vokala na tako velikoj teritoriji kao što je teritorija ruskog i poljskog jezika, te delomično skraćivanje na češkom i srpskohrvatskom području (pored sačuvanih starih dužina savremeni starohrvatski i češki imaju duge vokale sekundarnog porekla). Predstavnici klasične teorije smatraju da je ta pojava vrlo ranog datuma u praslovenskom, ali ipak kasnijeg nego što to pretpostavlja Fortunatov – De Saussureov zakon. Sa izvesnim ograničenjima i Kuryłowicz prihvata ovu hipotezu o velikoj starini pojave skraćivanja starih akutskih dužina i iznosi dosta neubedljivu pretpostavku o sekundarnom poreklu čeških dužina, kao i mogućnost da se ovo skraćivanje dugih vršilo samo pod izvesnim uslovima.¹⁸ Stang, koji se odriče Fortunatov-De Saussureova zakona kao teoretsko-metodološkog pravila, primoran je da prihvati najstariju hronologiju ove pojave.¹⁹ To ponavljaju i L. Sadnik²⁰ i E. Nonnenmacher-Pribić.²¹ Međutim, ne može se reći da je rušenje tog sistema kvantitativnih vokalskih opozicija, započeto u praslovenskom, u istorijskoj epo-

¹⁵ J. Kuryłowicz, L'accentuation indoeuropéennes, Kraków, 1952, p. 218 i dalje.

¹⁶ Chr. Stang, Slavonic accentuation, Oslo, 1957, str. 179.

¹⁷ Meillet, Le slave commun, p. 105–106.

¹⁸ J. Kuryłowicz, L'accentuation des langues indoeuropéennes, 1952.

¹⁹ Chr. Stang, Slavonic accentuation, Oslo, 1957, str. 12–14.

²⁰ L. Sadnik, Slavische Akzentuation, Wiesbaden, 1959, str. 14.

²¹ E. Nonnenmacher-Pribić, Die baltoslavischen Akzent und Intonationsverhältnisse und ihr quantitativer Reflex im Slovakisch, Wiesbaden, 1961, S. 30.

si bilo završeno. Trebalo bi još uzeti u obzir da ta opšta tendencija skraćivanje vokala, naročito na kraju reči, nije prouzrokovala nikakve kvalitetne razlike (kako je to podvukao Jakobson) između prvobitno dugih i kratkih krajnjih vokala (st. rus. parovi gramatičkih oblika *ŽITO-ŽITA*, *KOSTĀ-KOSTI*, *GODĀ-GODĪ*, *SĒDE-SĒDE-TI*).²² Stoga bi Vaillantova hronologija bila sasvim prihvatljiva: Le fait est récent en slave, puisqu'il n'a aucune action sur le timbre des voyelles.²³ Činjenica da ovo pravilo o skraćivanju dugih vokala nije uticalo, ni izmenilo praslovenski fonološki sistem – svi vokali ostali su parni po dužini i kratkoći, kao što je to pokazao Kiparski na osnovu slovenskih pozajmica koje su ušle u zapadno-finske i baltičke jezike na samom kraju praslovenske epohe. Analiza tog materijala dopustila je Kiparskom da zaključi: L'accent dynamique, qui a tout à fait changé le vocalisme russe moderne, paraît n'avoir pas encore joué un rôle appréciable au temps des anciens emprunts.²⁴ Tome odgovara i Endzelinsova konstatacija da su slovenski vokali sa akutskom intonacijom u letonskom predstavljeni u najvećem broju pozajmica sa dugim vokalima cirkumfleksne intonacije.²⁵ Ubedljivo kaže Jakobson: »Esli by v konce slova v to vremja uže ne bylo prosodičeskoj raznicy meždu dolgimi i kratkimi glasnymi, i različije meždu konečnymi glasnymi svodilos' by k kačestvennym, vnutripoložnym priznakam (inherent features), to eta emansipacija kačestvennoj karakteristiki konečnyh glasnyh ot prežnjej prosodičeskoj dihotomiji avtomatičeski rasprostranilas' by na pročije slogi. V rolji obščego znamenatelja ostavalos' by edinstvenno kačestvennaja differencijacija glasnyh . . . Odnako sudby glasnyh v diftongičeskih sočetanijah s plavnymi dokazyvajut neizmenno avtonomnuju rolj drevnego količestvennoju protivopostavljenja.«²⁶

Ako ova pojava skraćivanja vokala na kraju reči u poslednjem periodu praslovenskog jezika i nije prouzrokovala gubljenje kvantiteta praslovenskog fonološkog sistema, ona je ipak morala poremetiti praslovensku prozodijsku strukturu i izazvati promene u slovenskoj akcentuaciji. Muzički akcent krajnjeg sloga gubeći visinu i skraćujući se izazvao je nekoliko metatonijskih promena. Nizlazne intonacije na dugim i kratkim slogovima nisu više mogle stajati na središnjim slogovima reči, zbog toga što se kao rekompensacija za izgubljenu dužinu krajnjeg sloga javljalo duljenje sloga pred akcentom. Prema Šahmatovu: ako je taj slog pred akcentom bio dotada kratak, akcentat se prenosio na njega, ako je, pak, bi odug, akcentat je ostajao na starom mestu menjajući svoj

²² P. Якобсон, Опыт фонологического подхода, стр. 4.

²³ A. Vaillant, La grammaire comparée, p. 277.

²⁴ To bi značilo da se u vreme slovensko-baltičkih (letonskih) veza, o kojima govori Kiparski, muzički akcentat još nije bio izgubio u ruskom jeziku. V. Kiparsky, Chronologie des relations slave-baltiques et slavo-finnoises (RES XXIV, 1948, p. 29-47)

²⁵ M. Endzelins, IF XXXIII, 115-119; isp. kritički osvrt: L. Splawiński, Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego, Warszawa, 1957, 311.

²⁶ Якобсон, Опыт фонологического подхода, стр. 5.

karakter.²⁷ Ovako formulisan Šahmatovljev zakon docnije je sužen i ograničen, pa se obično pod tim praslovenskim zakonom podrazumeva samo, kako to ističe V. V. Kolesov, prva pojava prenošenja akcenta sa korena na prefiks ili predlog, a što je empirijski već bilo poznato i do Šahmatova.²⁸ Takve primere akcentovanja u sintagmama predloga i imenice i prefiksa i glagola nalazimo i danas u onim slovenskim jezicima koji su sačuvali pokretni akcentat (rus. *ná zemlju, ná golovu, ná bereg*; na prefiks – *náčal, úmerli*; sa negacijom NE – *né dal, né žil*; u part. pasiv. – *prókljat* i sl.; ili srp. hrv.: *zà uho, pòd ruku, nà breg; nè reče, nè znām*; part. pasiv. *pòlit, üzet, räsprodāt*; part. na -l: *üzoral, ùmrl*; u 2 i 3 l. sg. aor. – *òplete, üzora* – oblici starog imperfekta i sl.), a u neznatnoj meri to se sreće u savremenom bugarskom.²⁹ Meillet i Vaillant smatraju da ta recesija nije bila fonetski uslovljena, već da se javljala u određenim slučajevima u vezi sa rečeničnom intonacijom. te shvataju kao čisto morfološki momenat pojavu prenošenja akcenta na proklitiku, isključivo u polu-priloškim izrazima (*póprostu, názemb* sl.) i određuju je kao sigurno staro praslovensko prenošenje koje ima mnogobrojne paralele u sanskritu, grčkom, a još bliže u litavskom.³⁰ Kuryłowicz, iako pridaje veliki značaj automatskom uspostavljanju istog strukturnog jedinstva, formulirajući ovo pravilo – da se sa nestajanjem ъ i ь dužina pojavljuje samo u prvobitno neakcentovanom slogu – priznaje kao fonetsko duljenje kratkog vokala u predlozima (*nā mōst*), a kao morfološko u izolovanom obliku nom. – akk. sg. *mōst*.³¹ Jedno od morfoloških objašnjenja daje i N. K. Pirogova ističući da je recesija na prefiks zavisila od jednosložnosti glagolske osnove.³² V. V. Kolesov dokazuje na osnovu svedočanstva starih akcentovanih spomenika XIV–XVII veka da je recesija po zakonu Šahmatova u prvom periodu predstavljala fonetsku pojavu i izvršila se prvobitno samo kod osnova koje su imale poluglasnike ili jotu u slogu pred akcentom, a hronološki ovaj proces stavlja u epohu koja je neposredno prethodila raspadanju praslovenskog jedinstva, posle čega se ova recesija različito razvijala u svakom pojedinom slovenskom jeziku. Tako se u nekim bugarskim govorima ona zaustavila na toj etapi razvitka, u ruskom se ovo

²⁷ А. А. Шахматов, К истории ударений в славянских языках (Изв. ОРЯС, т. III, 1897, кн. I, стр. 1-34).

²⁸ В. В. Колесов, Несколько дополнений к акцентологическому закону Шахматова (Сборник „Вопросы теории и истории языка”, Ленинград, 1963, стр. 176). Опširno о закону Шахматова: Л. А. Вулаховский, Сборник: „А. А. Шахматов”, 1947, стр. 399-434; Isti, Исторический комментарий к русскому литературному языку, Москва, 1958, стр. 2-4.

²⁹ Л. А. Вулаховский, Сравнительно-исторический комментарий к болгарскому ударению (Уч. зап. Инст-та славяноведения АН СССР, т. XVII, 1959, стр. 23 и 69).

³⁰ Meillet, *Le slave commun*, 169; Vaillant, *La grammaire comparée*, 226-229.

³¹ Е. Курилович, О некоторых фиксациях... (ВЯ, 1962, Но I, стр. 34).

³² Н. К. Пирогова, К вопросу об акцентологическом законе А. А. Шахматова (Сборник истории русского языка, изд. МГУ 1959).

prenošenje akcenta na proklitiku proširilo na sve korenske vokale sa nizlaznom intonacijom, a u srpskohrvatskom analogija je zahvatila sve osnovinske vokale, tj. i one koji su prvobitno imali uzlazni akcentat.³³

Pri kraju praslovenske epohe poluglasnici krajnjeg sloga slabe, postaju neslogovni i gube svoj akcentat koji prelazi sa poslednjeg vokala na prethodni u vidu nove intonacije tzv. *novookuta*. Pojava promene intonacije i mesta akcenta poznata je pod imenom »*praslovenske metatonije*«, koja je zahvatila slovenski prozodijski sistem uoči raspadanja praslovenskog jezika. Ali proces ove pojave trajao je još izvesno vreme i posle raspada slovenskog jedinstva. Da je to zajednička praslovenska tekovina, pokazuju sačuvani tragovi u svim slovenskim jezicima: čakav. *krāj*, *krājä* genit. sg., srp.hrv. *krâlj*, genit. sg. *krâlja*, slov. *krâlj*, *krâlja* (< **kraljä*), rus. *korólj*, *koroljâ*, polj. *król*, *króla*, češ. *král*, *krále*.

Utvrđiti tačno hronologiju izmene ovih intonacija nije moguće. Uzimajući u obzir morfološke (oblici čakav. *križ*, genit. sg. *križä*, *krāj*, genit. sg. *krājä* mogli su još biti uključeni u oksitoniranu pokretnu akcentatsku paradigmu) i fonetske (gubljenje poluglasnika koje vremenski pada u X vek) faktore, Meillet smatra da ovo prenošenje akcenta unazad treba staviti negde u IX vek – epohu kada je slovensko jedinstvo još produžavalo svoje postojanje, ali više nije bilo tako tesno povezano.³⁴

Prenošenje akcenta sa krajnjih poluglasnika koji su oslabili u toj poziciji bila je pojava koja je promenila kvantitativne odnose u kvalitativne u fonološkom sistemu i stvorila nove prozodijske slogove koji su dobili različiti karakter u pojedinim slovenskim jezicima. »Ni u jednom od praslovenskih dijalekata – podvlači Jakobson – novoakut nije sačinjavao treću prozodijsku jedinicu, fonološki suprotstavljenu starom povišavanju ili opadanju intonacije, ali neosporno premeštanje fonološke visine sa skraćenih poluglasnika poslednjeg sloga prouzrokovalo je nekoliko dijalekatskih tipova pregrupisanja prozodijskog sistema sa čuvanjem ili gubljenjem tonske suprotnosti, ali bez prilazanja nekoj novoj intonacionoj opoziciji.«³⁵ Tako su se u ruskom jeziku podudarila oba uzlazna akcenta i stari i novi akut – *korólj* i *voróna* – dok je u zapadnoslovenskim prozodijskim tipovima došlo do likvidacije starih tonskih opozicija i tendencije razvijanja nepokretnog akcenta, te njegovom uniformisanju i pričvršćavanju bilo za početak reči: češko-lužički i slovačkolehiti tip razvili su novu kvantitativnu opoziciju skrativši recisivnu dužinu a dužeći kratke vokale pod novim akutom, dok se tendencija fiksiranja akcenta prema kraju reči najbolje ispoljila u poljskoj paroksitezi.

Izvesne pojave savremenog srpskohrvatskog i slovenačkog jezika ukazuju na postojanje jednog dijalekatskog prarspskohrvatsko-slovenačkog prozodijskog tipa, u kome se stari akut skraćivao (npr. srp.hrv.

³³ В. В. Колесов, Несколько дополнений к акцентологическому закону Шашматова, стр. 176-186.

³⁴ Meillet, Le slave commun, p. 179.

³⁵ Якобсон, Cit. delo, str. 22.

brät, kräva, slov. *brät, mäglä*), dok je metatonijski akcent ostajao bez promene u njemu (čakav. *grēh-grēhā*; posavski *vōl-vōla, krāj-krāja*). Ovaj je zakon Ivšić bazirao na činjenici da je od prsrp. hrv. **vlās̄* i **strān̄* nastalo *vlās* i *strān*, pošto je posle gubljenja poluglasnika akcentat prenesen na prethodni slog za jednu moru: **vlās̄* > **vlās* = (**vlaūs*).³⁶

Po mišljenju Kuryłowicza u ovoj pojavi prenošenja čakav. **dvōr* > *dvōr*, **đim* > *dīm* odigrali su važnu ulogu dva faktora: duljenje vokala objašnjava se fonetski, a intonacija (tj. izbor druge more kao mesta akcenta) – morfološki. Posle duljenja kratkih vokala javio se oblik *dīm* sa uzlaznom intonacijom prema obrascu *gospodin*.³⁷ Posle gubljenja poluglasnika prsrpskohrvatsko-slovenački intonacioni sistem karakteriše opozicija novoakutske intonacije i cirkumfleksne sa skraćivanjem starih akutskih dužina (što je zahvatilo od zapadnoslovenskih jezika i slovačko-lehitsu grupu). Dok jedni naučnici (Kuryłowicz) uzimaju da je hronologija poslednje pojave vrlo stara,³⁸ drugi ovu pojavu skraćivanja starog akuta pomeraju čak u istorijsku epohu, u VII–VIII stoleće (Ramovš).³⁹ Sam fakat skraćivanja je bio vrlo važan za uspostavljanje odnosa dužina – kratkoća između ova dva akuta, a na taj način je sačuvana razlika između stare i nove akutske intonacije. Klasična teorija smatra da su se stari i novi cirkumfleks u potpunosti podudarili, jer novi cirkumfleks ne postoji kao kvantitativno nova intonacija ni u jednom živom slovenskom jeziku. Dakle, specijalna intonacija nije posvedočena. Novi cirkumfleks je stvoren samo kao fikcija, jer se on javlja u poziciji alternacije sa novoakutom. Najjasniju i jedinu potvrdu slovenskog jezičkog materijala, u kome alterniraju ove dve intonacije pod akcentom nalazimo u srpskohrvatskom čakavskom i slovenačkom kajkavskom. Ova činjenica uticala je da se u poslednje vreme sve više staje na stanovište da taj tzv. novi cirkumfleks – kao druga strana tog procesa (metatonije) – nije produkt praslvenske epohe, već da je nastao u vreme samostalnog razvitka pojedinih slovenskih dijalekata. Zapravo njegova pojava u nauci je još uvek sporna.⁴⁰

³⁶ St. Ivšić, Prilog za slavenski akcentat (Rad JAZU 187, str. 161).

³⁷ E. Курилович, О некоторых фиксациях, стр. 33.

³⁸ Isti. L'accentuation des langues indoeuropéennes, str. 262.

³⁹ F. Ramovš, Slavistična revija, 1950, knj. 1–2, str. 21.

⁴⁰ Dok su mnogi naučnici operisali teoretski sa novocirkumfleksom kao fiktivnim elementom, paralelnim produktom novoakutu (Belić, Kuljbakin, Ramovš, Lehr-Splaviński i dr.), u radovima poslednjih godina sve se više odstranjuje »utvara novocirkumfleksa« iz praslvenske akcentologije. Tako Stang poklanja vrlo mnogo pažnje ovoj intonaciji (Cit. delo, gl. II) i na kraju svoje monografije zaključuje: »Novocirkumfleksna intonacija ne pripada praslvenskom periodu« (str. 179). Bulahovski se složio sa Stangom da ne treba svaku novocirkumfleksnu intonaciju u slovenačkom jeziku pripisivati praslvenskoj epohi, a naročito tome protivreći odnos refleksa vokala ispred poluglasnika koji su ispali u procesu gubljenja poluglasnika, što se izvršilo već pred očima istorije i u slovenačkom jeziku kao i u drugim jezicima kada su se pojavili individualni akcentni rezultati. S druge strane Bulahovsk smatra da ne treba generalisati sve slučajeve »novog cirkumfleksa« kao činjenice kasnijeg datuma, pozivajući se pri tome na frapantno podudaranje u tom smislu primera slovenačkog i kašupskog jezika. (Л. А. Булаховский, ВЯ, 1958, Но 4, стр. 128).

Treba još da se objasni nova uzlazna (akutska) intonacija na kratkom vokalu, koja se u stvari udružuje i jednaci sa starom uzlaznom intonacijom na drugom vokalu razlikujući se od nje uglavnom time što pada na vokale drugog tembra.⁴¹ Kuryłowicz daje objašnjenje kako se mogao izjednačiti novi akut na kratkim vokalima sa starim skraćenim akutom preko stadija izjednačavanja akcentuacije u *stólǝ* (**stǝlǝ*) i *pǝlǝ* (**pǝlǝ*), dok se stvaranje novouzlazne intonacije u *grǝhǝ* zadržava kao opozicija tipu *tǝhǝ* (nizlazna intonacija ili odsustvo intonacije).⁴² Jasno je da se kod kratkih vokala koji sadrže samo jednu moru nije mogla razviti fonološka intonaciona opozicija. Svako pomicanje i prenošenje akcenata sa alternacijom intonacija na kratke vokale moralo je kao rezultat dati kratke akcente: čakav. *pǝp*, *popǝ* (štokav. *PǝP*, *PǝPA*), čakav. *bǝb*, *bobǝ*, (štokav. *BǝB*, *BǝBA*) i dovesti do nestajanja politonije, tj. intonacione opozicije uzlaznosti – silaznosti u ovoj poziciji. Za prarspskohrvatski prozodijski sistem može se reći da je intonaciona opozicija očigledno prisutna samo na akcentovanim dugim slogovima, i ako to ne isključuje još uvek čuvanje bar u izvesnoj meri kvantitativnih odnosa i u položaju neakcentovanosti, dok se kratki akcentovani slogovi nalaze u kvantitativnoj opoziciji prema dugim. Ovakvu sliku prozodijske strukture sa gorenavedenim diferencijalnim faktorima u njoj pruža čakavska, tj. »najstarija štokavska« akcentuacija sa svojim troakcenatskim sistemom ´, ~, ˘, koji predstavlja osnovni prahravatskosrpski sistem akcenata. Čakavski govori su najbogatiji prozodijskim mogućnostima sa kvantitetom ne samo pod akcentom nego i iza akcenta.⁴³ Mora se imati u vidu da se sa skraćivanjem vokala pod starim akutom »prvom slovenskom kvantitativnom promenom bez popratne kvalitativne modifikacije« stvorio nov vokalski sistem, baziran samo na kvantitativnim odnosima, te je inventar dugih i kratkih vokala povećan, odnosno svi dugi sad su se mogli javljati i kao dugi i kao kratki, dok su se poluglasnici, prema ovom Jakobsonovom tumačenju, za jedno kratko vreme izdvojili u novu prozodijsku kategoriju reduciranih vokala.⁴⁴ Može se dodati da je ovakvom uspostavljanju kvantitativnih odnosa u vokalskom sistemu doprinelo i »morfološko prenošenje već postojećih kontrasta na nove pozicije.« Bez obzira koliko su se upostili distinktivni prozodijski faktori u ostalim slovenskim jezicima, za srpskohrvatski prozodijski tip pretpostavlja se na osnovu današnje čakavske akcentuacije da je imao tri slobodna akcenta sa tri distinktivna faktora. Stoga se ono što je rekao P. Ivić za čakavsku akcentuaciju može potpuno primeniti i na najstariju štokavsku: »... izraziti predstavnik maksimuma prozodijskih mogućnosti za slovenske prilike, ipak poznaje dva krupna ograničenja. Politonija se udružuje samo sa dugim akcentom, a kvantitet izostaje u nizu predakcentskih

⁴¹ Meillet, *Le slave commun*, p. 179.

⁴² Е. Курилович, *О некоторых фиксациях*, стр. 32.

⁴³ П. Ивић, *ЈФ XXV*, стр. 96-97, где он изводи формулу основне чакавске акцентуације:

⁴⁴ Јакобсон, *Опыт фонологического подхода*, стр. 13.

položaja«. ⁴⁵ Znači dugosilazna intonacija (circumfleks) čakav. *grād* fonološki je suprotstavljena kratkoći starog akuta čakav. *vrāna*, a kao silazni neutralni ton uzlaznom novoakutu čakav. *strāža*. Najjasnije primere novoakuta upošte pružaju, osim jednog dela letonskih govora, od slovenskih jezika sva tri dijalekta srpskohrvatskog: čakavski, kajkavski (zagrebački okrug) i štokavski govor Slavonije. Fiziologiju čakavskog akuta dao je A. Belić, ⁴⁶ a posavskog St. Ivšić. ⁴⁷

Metatonija, poznata pod imenom praslovenske metatonije, bilo da je prouzrokovana fonetski (gubljenjem akcenta na krajnjim poluglasnicima koji su postali neslogovni usled njihovog slabljenja, te prenošenjem sa ultime na penultimu – *glāv*, *strān* < **golvō*, **stranō*) bilo morfološki (*plātno*, *sēlo* nom. sg., *plātna*, *sēla* nom. pl. dobiven prema genit. pl. **plān-*, *sēl*) može se definisati kao promena intonacije i akcentuacije uz vrlo čestu popratnu pojavu metatakse a u zavisnosti od promene sklopa reči, odnosno najčešće se promene prozodijskog sklopa jedne reči vrše pod uticajem izmena narednog sloga te reči. Meillet i Vaillant ⁴⁸ promatraju metatoniju kao fonetsko-morfološku pojavu. Upravo Meilletu pripada zasluga što je prvi uočio da ova izložena fonetska pravila ne mogu obuhvatiti sve rezultate velikog broja promena u prozodijskoj strukturi tokom duge evolucije slovenske akcentuacije. »Rešenje toga problema otežava se time što promene intonacija i mesta akcenta vrše se sekundarno u gramatičkim oblicima gde se opažaju analogni uticaji. Mi smo u stanju da odredimo nove tipove intonacija i akcenata, ali uslovi njihova obrazovanja nisu potpuno jasni. Nemoguće je naći formule tako jednostavne kao što je zakon F. Saussurea.« ⁴⁹ Tako je on još 1900 godine ⁵⁰ dokazivao da se pri prelasku baritonirane paradigme – *a* osnova (tipa *blōha*) u pokretnu (*blōhā*) samo u nom. sg. na *-a* radi o fonetskom prenosu akcenta, a da je potpuno mešanje dve paradigme rezultat morfološke nivelizacije. ⁵¹ To je pokazao i za prvobitnu akutsku intonaciju korena, o čemu svedoče baltijski jezici, dok se u slovenskim u tim slučajevima u pokretnoj paradigmi javlja dug ili kratak silazno intonirani slog (circumflex ili brevis). Te primere stare praslovenske metatonije on je objasnio kao rezultat nivelisanja slovenske pokretne paradigme kod mnogobrojnih akcenatskih anomalija slovenskih imenica na *-ū* i *ī*. ⁵² Meilletovo pravilo o morfološkim uzrocima akcenatskih procesa prihvatio je Van Wijk u svojoj studiji iz 1923. god., te u tom ide dotle da prelazak oksitonirane akcenatske paradigme u pokretnu akc. paradigmu u slovenskom (koji je – kako on misli – ne-

⁴⁵ П. Ивић, ЈФ XXV, стр. 102.

⁴⁶ А. Велић, Заметки по чакавским говорам, Спб., 1910, 1-86.

⁴⁷ St. Ivšić, Prilog za slavenski akcentat (Rad JAZU knj. 187, str. 133-207.

⁴⁸ Meillet, Le slave commun, p. 181; Vaillant, La gramm. comp. p. 257.

⁴⁹ Meillet, Le slave commun, p. 170.

⁵⁰ Isti, Note sur un déplacement d'accent en slave (MSL, vol. XI, 1900, p. 345-351).

⁵¹ Isti, Cit. delo, str. 348.

⁵² Isti, О некоторых аномалиях в славянских языках (РФВ XIVIII, Но 3-4, 1902, стр. 193-200).

zavisan od analogne baltičke paradigmatске трансформације) покушава да повеже са прасловенском метатонијом.⁵³ Стога је то у науци познато као Meillet – Van Wijkovo акценатско-морфолошко правило.

У последње време све се више развија теорија о морфолошким узроцима који су имали да послуже као основа променама акцената у речи, заправо све се више истиче истраживање функције акцената у односу на структуру речи у целини и њено значење за теорију морфолошког развика.⁵⁴ Своје аргументе у тумачењу развика индоевропског акцента у балтијским и словенским језицима Kuryłowicz износи првенствено у светлости »морфолошке проблематике«. Иако швата да су многе промене у еволуцији акцената настале на основу узajамне условљености фонетских и морфолошких појава, метатонију проматра као искључиво морфолошку појаву. После читавог низа постављених питања, тумачења и хипотеза теоретског развика балто-словенске акцентуације, разрађених у првом реду на морфолошком плану (деклинација, судбина балто-словенских парадигми, грађење речи – именца, глагола и сл.) трећу главу своје студије Kuryłowicz завршава поред осталог и закључком: »У свим случајевима без изузетка метатонија је морфолошки феномен.«⁵⁵ Stang, решавајући појаву новог акута у смислу акценатско – морфолошког правила Van Wijka (а читаво своје тумачење заснивајући на успостављању три акценатске парадигме код именца и глагола у прасловенском језику), изводи закључак да »новоакутска интонација својом појавом не представља резултат метатоније, већ рецесије акцента са полугласника или са не-почетног vokala низлазне интонације.«⁵⁶ Последњих година V. A. Dybo поsvetio је специјалну студију старој метатонији код словенског глагола. Он приhvata такође могућност примене Meillet – Van Wijkova правила у овој морфолошкој категорији, али сматра да је то акценатско-морфолошко правило морало бити створено до појаве новог акута, према томе и до појаве акцента у оним глаголским облицима за које Stang претпоставља рецесију акцента, а то би захтевало да се претпостави постојање само једне баритониране парадигме. Dybo напушта Stangovu поделу на три акценатске парадигме и у замену за то предлаже могућност постојања хронолошки много старије дијотомије уз разумљиво дејство закона Fortunatov – De Saussurea, а метатонију словенског глагола на основу балтијског и словенског материјала повежује са њиховом најста-

⁵³ N. van Wijk, Die balt. und slav. Akzent und Intonationssysteme, Amsterdam, 1923, S. 52.

⁵⁴ Први је овако са морфолошког гледишта поставио питање проучавања акцената I. A. Boduen de Kurtene указујући на »морфолошко значење« индоевропског акцента. Тај оснивач савремене фонологије показао је како су у словенским језицима биле замењене »утраченне противоположности (гласних долгих и кратких, ударених и неударених) для выражения морфологических противоположностей» (у савременој терминологији супротности – опозиције). »Подробная программа лекций И. А. Бодуэна де Куртене в 1877-1878 учебном году», Казань-Варшава, 1881, стр. 133, 134 и 139 и 144.

⁵⁵ J. Kuryłowicz, L'accentuation indo-européenne, p. 368.

⁵⁶ Chr. Stang, Slavonic accentuation, p. 179.

rijom oksitonezom (tj. pokretnošću akcenta),⁵⁷ što su do sada u nauci već zastupali Van Wijk u nizu svojih radova i L. Bulahovski.⁵⁸ U istom smislu tretira taj problem kod slovenskih imenskih paradigmi i V. M. Illič-Svityč.⁵⁹

Ilustrovaćemo pojavu proslovenske metatonije na primerima pojedinih kategorija reči koje je ona obuhvatila. Najmnogobrojniji primeri ove pozne praslovenske promene akcenata sačuvani su u čakavskim govorima, a dobrim delom i u govorima posavske Slavonije.

A) Povlačenje akcenta na prethodni slog sa dugosilaznom intonacijom:

Nom. sg. m. r. – čakav. posav. *krāl̃j* (genit. sg. *krāl̃jü*); *küt* (genit. sg. *kütä*).

Genit. pl. – čakav. posav. *glāv*, *strān*, *drüg*;

Određeni pridev. vid. – *mlādī*, *mlādā*, *mlādo*; *pēti* i sl. U posavskim govorima to se čuva samo u nekim padežima, kao instr. sg.: *mladīm*, genit. pl. m. ž. sr. r. *mlādi* (Ivšić, Rad JAZU, 197, str. 43).

Gradenje reči: *list* : *liška*; *rūka* : *rūčka*;

Pojava novog akuta sa prenošenjem akcenta morfološke je prirode i naročito se zapaža kod konjugacije u oblicima prezenta:

Glagoli tipa *pītatī*, *bīvatī*: čakav. posav. *pītaš* – *bivaš*, *kūpaš* – *čūvaš*

Da dugosilazna intonacija u srpskohrvatskim oblicima *pītān*, *kāzān*, *kūpan* i sl. kako je mislio Meillet a zatim i Pedersen, nije iskonska intonacija, dokazao je Ivšić postojanjem oblika *pītān*, *kāzān*, *kūpān* i dr., koji se upotrebljavaju još u sva tri naša narečja, a u prilog tome govori i slovenački akcenat kao *cēpan*, *čūvan*, *zakrivan* i dr. (Ivšić, Prilog 165).

Glagoli tipa *klātiti* – *klātīš*; *mlātiti* – *mlātīš*.

Kod glagola tipa graditi takođe se javlja ovo prenošenje, i to u svim licima, izuzev prvog lica singulara. Odstupanje u ovom pogledu predstavljaju denominativni glagoli, za kojima su se povel i neki deverbativi: iterativi i kauzativni glagoli. *Brōditi* – *brōdiš* se poveo za glagolima tipa *gōstiti* – *gōstiš* po mišljenju Ivšića najpre zato, što su ti glagoli u oba slučaja bili neprelazni, ali Ivšić ne isključuje ni uticaj neprelaznih glagola tipa *lētjeti* – *lētīš* (< *letīš*) (Ivšić, Prilog, 172–173); zatim *bēleti* – *bēliš*. Tu spadaju i glagoli tipa *krénuti* – *krēneš*, *tégnuti* – *tēgneš* i sl.

Imenice izvedene od glagola prihvatile su takođe akcenat prezenta.

Pojava prenošenja akcenta javlja se i kod imenica srednjeg roda.

⁵⁷ В. А. Дыбо, О древнейшей метатонии в славянских языках (ВЯ, 1958, Но 6 стр. 55–62).

⁵⁸ N. van Wijk, Zu den slavischen und baltischen Präteritalstämmen auf -ā-, -ē- (Tauta iz Žodis, IV, Kaundus, I-2, 1923); Die slavischen Participia auf -to- und die Aoristformen auf -тъ (IF XLIII, HF. 3–4, Berlin-Leipzig, 1926; L. Bulahovskij, Die Intonation des slavischen Supinus (Zf. Sl. Ph. IV, 1927).

⁵⁹ В. М. Иллич-Свитыч, Именная акцентуация в балтийском и славянском, Москва, 1963.

II Prenošnje akcenta na staru dugouzlaznu intonaciju > ˘:

Genit. pl. čakav. posav. *krâv*, *dêl*.

Nom. sg. m. r. srp. hrv. *zvêr*, *zvîjer*.

Određeni pridev. vid. čakav. = srp. hrv. *stârî*, *bogâti*, *přvi*.

Glagoli tipa čakav. *gînut*, prez. *gîneš*; *uvênût*, prez. *uvêneš*; *mâzat* – *mâžeš* i sl., kod kojih promena intonacije može biti isključivo morfološkog porekla.

III Prenošnje akcenta na prethodni slog sa kratkim vokalom:

Nom. sg. m. r. čakav. *dvor* – *dvorâ*, *pop* – *popâ*.

Genit. pl. *vôd*, *kônj*, *bôb*, *nôg*.

Određeni pridev. vid – srp. hrv. kajkav. *dobrô* – *dôbri*, ali štokav. čakav. *dôbrî*; srp. hrv. kajkav. *ôsmi*, čakav. *ôsmî*.

Kao prenošenje samo morfološke prirode bili bi slučajevi:

Glagoli tipa *nositi*, *moći* u prezentu: rus. *nósišb*, *móžešb* u čakav. se nije sačuvalo.

Množinski oblici deklinacije sr. r. čakav. *selô* – nom. pl. *sêla*, ali zato se čuva u srp. hrv. kajkav. *selô*, *oknô* – nom. pl. *sêla*, *ôkna*.

Iako postoje mnoga prihvatljiva objašnjenja, niz tumačenja često vrlo nategnutih, i mnoge hipoteze, ponekad i neprihvatljive, u vezi sa ovom slovenskom izmenom akcenata, dosta bi teško bilo rezimirati teoriju o tzv. staroj metatoniji u prsrpskohrvatskom prozodijskom tipu, a još manje uprostiti i izraziti to u jednostavnim formulama.

Svakako najrevolucionarniji proces koji je razrušio do kraja nekadašnje praslovensko jedinstvo i koji je doveo do stvaranja bitnih razlika u slovenskim jezicima, bio je proces gubljenja poluglasnika. Ovo nestajanje tzv. redukovanih fonema izazvalo je korenite promene u čitavoj jezičkoj strukturi i prsrpskohrvatskog dijalekatskog tipa počinjući od fonetike. Specijalne posledice prouzrokovao je proces gubljenja poluglasnika u prozodijskom sistemu. Tako se zahvaljujući ovoj pojavi u izvesnim kategorijama reči nastavio proces metatonije, koja je u nauci poznata pod imenom »nove metatonije« i koja u stvari predstavlja završetak stare. Ova obuhvata samo dve morfološke kategorije: 1) u genit. plurala, i 2) kod građenja reči – srp. hrv. *lišce* < *listjê* (< *listjê* < *list-bje*); *lādja* < *lādja* (< *lādja* < *lādbjā*); *sūša* < *sūša* (< *sūsbja*); *sūdje* (*sūdje*) < **sūdje* < *sūdje* (< **sūdbje*).

Treba razlikovati od ove metatonije pojavu duljenja vokala u poziciji ispred sonant + konsonant, koja po rezultatima potpuno odgovara metatoniji. Međutim, ovo duljenje je mnogo kasnijeg datuma, nastalo je tek u XVIII veku; zbog svoje podudarnosti sa rezultatima prave metatonije ova je pojava obično poznata kao »metatonija na jugu« – *stârac-stârca* genit. sg.; *zdrâv-zdrâvlje*. Arhaična akcenatska područja i

danas ne poznaju tu »položajnu dužinu«, kao što je to utvrdio St. Ivšić za neke govore u Bosni: u Varešu, Vratniku, Vrbniku, naročito kod muslimanskog dela stanovništva,⁶⁰ kao i u torlačkom govoru.

Rečeno je da je najstarija štokavska akcentuacija predstavljena u čakavskoj. U istorijskom periodu, kako pretpostavlja A. Belić, ova je akcentuacija pretrpela dvojake izmene. »U vremenu do XV veka čakavski ξ prešao je u većini štokavskih govora u novi \sim koji je tako, pošto je mogao stajati na svim slogovima, dobio takođe tu osobinu. Na taj se način stari štokavski \sim izjednačio sa novim \sim , te je sada u ovoj episi štokavskih dijalekata \sim (ma kakvog porekla bilo) moglo stajati na svim slogovima. To je stariji akcenatski sistem novištokavskih govora (od dva akcenta)«. ⁶¹ Kao drugu istorijsku pojavu koja je zahvatila prozodijski sistem samo jednog od štokavskih govora Belić uzima činjenicu pomeranja dva stara akcenta – dugosilaznog \sim i kratkog akcenta $\grave{}$ za jedan slog ka početku reči što je u rezultatu davalo kada je taj slog bio kratak $\grave{}$, a kada je on bio dug $\acute{}$. Na terenu Hercegovine u širem smislu započelo je ovo pomeranje akcenta. Slogovi koji su bili ispred dotad akcentovanih slogova dobili su akutske intonacije – *rūkã, nogã > rúka, nõga*; a kada je dugosilazni akcentat po ovome zakonu menjao svoje mesto, on je ostavljao iza sebe dužinu. Tako je prema starom *rukôm, glavôm* dobiveno *rúkôm, glávôm*. Hronološki Belić stavlja ovo pomeranje starih akcentata u XV vek, ali se pri tome ograđuje: »Nesumnjivo vreme kada je stara štokavska akcentuacija pomerena može se uzeti XV vek, međutim stvarno to se u njoj moglo desiti i znatno ranije.« ⁶² Prema Rešetaru, u štokavskim govorima počela je novija akcentuacija da se razvija najpre u krajnjim otvorenim slogovima – *vödã, svilã, sêstrã* – a za okolinu Broda on tvrdi da je čuo dvosložni akcentat – *žènã, vödã, govõrĩ, rúkã, glávã*; to bi odgovaralo prvoj fazi u procesu premeštanja starih akcentata, a drugu bi fazu predstavljao momenat kad je prvi akcentat pobeđivao, a drugi se gubio.⁶³ A. Belić ne prihvata ovakvo tuma-

⁶⁰ Analiza pojave metatonije u ovoj morfološkoj kategoriji sprovedena je u radu A. Belića »Akcentatske studije« 1914. godine na materijalu čakavskog kastavskog govora, kao i vinodolskih govora. Belić tu pokušava da odredi ovu glasovno-morfološku promenu akcenta kod prideva određenog vida polazeći od toga da su oblici određenih prideva postali u praslovenskom, iako je sintaksičko značenje određenosti konstrukcije: neodređeni pridevski oblik + anaforska zamenica – rezultat baltijsko-slovenske epohe razvitka (isp. litv. *jis*, slov. * *novos* > *novõ* + *ib*). Ostavljajući po strani tretiranje ovoga problema u nauci, podvući ćemo samo Meilletovo mišljenje da je to mnogo kasnije fonetsko prenošenje akcenta u sintagmi **svqtõ* – *ib*, gde se prvi elemenat **svqtõ* još osećao kao dovoljno samostalan u praslovenskom, a da je tendencija slabljenja poluglasnika, koju Meillet stavlja tek u X vek, dovela do prenošenja akcenta sa ovih krajnjih poluglasnika. (A. Meillet. *Le slave commun*, str. 174). Slično mišljenje o izvesnoj autonomiji prostog pridevskog oblika prema anaforskoj zamenici na početku praslovenske epohe (nekontrahovani oblici sa -*oje*, -*oja*) zastupa i *Vaillant* (*La grammaire comparée*, str. 258–259).

⁶¹ St. Ivšić, *Prilog...*, (rad JAZU 189, str. 204).

⁶² A. Belić, *Osnovi istorije srpskoхrvatskog jezika*, I, *Fonetika*, Београд, 1960, стр. 159–160.

⁶³ Cit. delo, str. 161.

čenje, nego smatra »da u nejednakim akcenatskim prilikama nekih štokavskih govora treba tražiti različite stepene uticaja hercegovačkog govora, a ne različne stupnjeve samostalne izmene njihove starije akcentuacije, koji pokazuju kojim je putem išla i hercegovačka akcentuacija.« Ivšićeva zapažanja na području posavskog govora ne podudaraju se sa Rešetarovim, ali ipak on smatra da je Rešetar bliži istini nego Belić. »Iako dopustimo da nejednake akcenatske prilike nekih štokavskih govora treba donekle odbijati i na uticaj hercegovačkog govora, opet nam one ne mogu pokazivati put kojim je išla i izmena hercegovačke akcentuacije, jer iz tih nejednakih akcenatskih prilika možemo videti na kojim je slogovima akcenat najpre podložan promeni, te prema tome možemo izvoditi, kako se razvijala i samostalna promjena.«⁶⁴ Akcenatsko dejstvo Belić tumači kontaminacijom stare i nove akcentuacije. »Iz svega se vidi da su ´ i ` u svome razvitku bili jednom nesumnjivo dvosložni i po tonu i po snazi, ali da to po ekspiratornoj snazi više nisu. Odavde je takođe jasno, zašto je Masing na drugom slogu čuo muzičku i mislio da čuje i oseća ekspiratornu snagu. Sa onim što je mogao čuti on je pomešao hipotezu o poreklu današnjih akcenata ´ i `.«⁶⁵

Međutim, najnovija ispitivanja, vršena u cilju određivanja ovih uzlaznih akcenata, potvrđuju Masingovo otkriće da su novoštokavski uzlazni akcenti u stvari dvosložni.⁶⁶

N. S. Trubecki izneo je svoju originalnu teoriju o srpskohrvatskim akcentima. Silaznim akcentima ˘ i ˙ on poriče fonološku vrednost, već ih smatra samo za granične signale, tj. ˘ i ˙ su fonološki neakcentovani;⁶⁷ međutim ´ i ` , fonološki akcentovane, smatra slobodnim akcentima, koji mogu stajati na svim slogovima sem na poslednjem, jer iza njega nema sloga na koji bi se prenosilo tonsko penjanje. To bi značilo da i on prihvata njihovu dvosložnu prirodu kad tvrdi da se penjanje tona proteže i na sledeći slog. Ovo učešće narednog sloga vrlo je važno za fonetsku realizaciju ovih srpskohrvatskih akcenata. Njihov postanak Trubecki objašnjava na taj način što je na prethodni slog prešao prvi deo starih akcenata (uvek uzlazni), a kvantitet prvog dela je zavisio od toga da li je bio dug ili kratak vokal na koji je bio prenesen ovaj akcenat.⁶⁸ Teoriju Trubeckog prihvatio je i Isačenko.⁶⁹

Prema tome, u smislu Belićeve postavke, definitivno formiranje sistema od četiri akcenta u jednom delu štokavskih govora izvršeno je u XV veku, a započeto je ranije na bazi starijeg dvoakcenatskog sistema. O uzrocima ovog prenošenja starih akcenata u tim govornim oblastima štokavskog dijalekta može se samo nagađati, kao i o preciziranju uloga

⁶⁴ M. Rešetar, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten, 1900, S. 12. Isp. o tom i rad M. Hraste »O kanovačkom akcentu u Hrvatskoj«, Filologija 1, Zagreb 1957, 59–75. (Napomena uredništva)

⁶⁵ St. Ivšić, Današnji posavski govori (Rad JAZU 196, str. 149).

⁶⁶ A. Belić, Cit. delo, str. 160.

⁶⁷ Upor. P. Ivić u JF XXV, str. 100, beleška.

⁶⁸ Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, Москва, 1960, стр. 236.

⁶⁹ Isii, Cit. delo. str. 240.

fonetskih i morfoloških faktora koji su prouzrokovali dotična akcenatska pomeranja. Moramo smatrati da je gubljenje poluglasnika uslovalo nastajanje novih akuta (tj. metatonije) u onim morfološkim kategorijama koje su posedovale takve poluglasnike u slabom položaju, a zatim je tendencija jezika da se uniformiše dovela do nivelizacije akcenta u gramatičkim paradigmama, a svakako se javila i neutralizacija u smislu semantičke neutralizacije (*pbsb* – *pbsa*, *pas* – *psa*).

Da li su ova kolebanja u određenom hronološkom momentu izazvala potrebu za fiksiranjem akcentuacije u tekstovima radi pravilnog čitanja i recitovanja crkvenih tekstova? Ako je tako – koji je akcenat trebala fiksirati ta grafijska akcentuacija: da li tradicionalni nasuprot novoj govornoj stvarnosti, ili možda novi, – da bi se fiksiralo jedno sigurno naglašavanje nasuprot individualnim kolebanjima u tom prelaznom dobu akcenatskih pomeranja? Ako je zaista ta pojava jačih promena u akcenatskom sistemu poslužila kao povod za traženjem grafijskog obeležavanja akcentuacije, u tom slučaju pojava akcenatskih znakova u našim srednjevjekovnim tekstovima treba da pruža izvesne sugestije o vremenskom razdoblju kad je čovek počeo jasnije da oseća nastalu poremećenost u akcentuaciji, tj. o užem razdoblju kad su se fonološke perturbacije snažnije odigravale. Pažljivija analiza akcenatskih znakova u tekstovima dotičnih razdoblja možda će nam olakšati da jasnije uočimo hronološke okvire u toj evoluciji jezika, a možda će poslužiti kao građa i za produblјivanje ispitivanja postupnosti u kojoj su se te promene dešavale u okviru različitih morfoloških kategorija

⁷⁰ V. A. Isačenko, Zur phonologischen Deutung der Akzent-Verchiebungen in den slavischen Sprachen, *Travaux du cercle linguistique de Prague* 8 (1939), str. 173–183.

